

uklapa u pozitivnu ekonomsku računicu ne smatra dovoljno vrijednim“ (168). Sve navedeno se snažno reflektuje na prostore slobodnog vremena. Naime, brzina obrta novca, s jedne strane uslovljava novi ritam odvijanja društvenog života u kojem je čovjeku sve više „tjesno vrijeme“ za slobodno vrijeme, a sa druge strane u tom „stiješnjenom“ slobodnom vremenu, čovjek nakon radnih obaveza najradije bira televizijski ekran i opušta se uz sadržaje nade sa TV estrade, koji mu pružaju „najraznovrsnije informacije, vode ga u najudaljenije prostore svijeta i svemira, otkrivaju tajne poznatih ličnosti, vode u svijet fantazije i mašte i sl.“ (176). Na taj način, prostori slobodnog vremena velikim dijelom (p)ostaju opterećeni prisustvom pasivnosti i odsustvom kreativnosti, a time se dovodi u pitanje suštinski smisao ideje slobodnog vremena. Imajući

to u vidu, autorka staje u odbranu ideje, ističući: „Ideja slobodnog vremena treba da bude pospješivanje aktivnog ponašanja individua, čime bi se doprinijelo kako razvoju pojedinaca tako i razvoju cjelokupnog društva“ (124).

Ovdje je ukazano samo na djelić promišljanja i zapažnja mr Nataše Krivokapić, i time dat samo djelimični uput u ono što se razmatra u ovoj knjizi koja se čita u jednom dahu, a da ni u jednom mahu, misaona odiseja čitanja ne dovodi u sumnju da misaoni put neće stići do posljednje stranice. Otuda, ova knjiga jeste tihi poziv u misaono i smisaono ispunjeno slobodno vrijeme. Sve ostalo je sluh za čitanje koji obogaćuje slobodno vrijeme osobenim duhom slobodnog vremena; vremena koje povezuje obale duha i sluha.

Obrad Samardžić

Ratko R. Božović, *Život kulture*, Filip Višnjić, Beograd, 2009.

Kulturu nije jednostavno odrediti i definisati. Shvatiti je kao način života možda je suviše uopšteno ali s obzirom na sveobuhvatnost ovog oblika društvene svijesti najbolje odgovara bogatstvu njenog izraza. Knjiga *Život kulture* univerzitetskog profesora Ratka R. Božovića nam nastoji otkriti kulturu na djelu, živjeću kulturu, kulturu kao proizvod svakodnevnih ljudskih odnosa, kao kreaciju i kao ostavštinu. Izdata u Beogradu 2009. godine kod Izdavačkog preduzeća „Filip Višnjić“, knjiga uključuje četiri suštinske oblasti kulture, odnos kulture prema umjetnosti, odnos religije i vjere, povezanost obrazovanja i znanja i prožimanje govora i jezika. Pored teorijskog prilaza Ratko R. Božović nastoji da sve ove oblasti posmatra u interakciji sa konkretnim društvom, bivšom Jugoslavijom, Srbijom i Crnom Gorom.

Prvi dio knjige nosi naziv *Kultura i umjetnost* i započinje razmatranjem polo-

žaja kulture između tradicije i progresa. Autor kulturu posmatra kao posredujući činilac između tradicije i progresa. Prema njegovom shvatanju kultura vrši izbor iz tradicije da bi izabrano stavila u „pogon“ progresu uz obavezujuće vrijednosno utemeljenje. Tradiciju pri tom nikako ne treba shvatiti kao suprotstavljanje inovacijama. Njena djelotvornost svakako se sastoji u očuvanju određenih vrijednosti ali ona je i osnova za stvaranje novih vrijednosti na kojima se zasniva progres. Tako gledano, novo ne možemo shvatiti kao posebnu vrijednost, jer se novo uvijek nalazi u odnosu na ono što mu prethodi. U tom smislu čak i avangardne kulturne vrijednosti nijesu bez oslonca na određene tradicionalne vrijednosti iz prethodnog perioda. Danas snaga progresu leži prvenstveno u razvoju nauke i tehnike, međutim progres zasnovan na njima pokazuje svoje velike nedostatke i paradokse koji se ogledaju kroz upotrebu najvećih do-

meta samostvaralačke ljudske prakse za najnehumanije ciljeve i postupke.

Razmatrajući povijesno trajanje vrijednosti kulture, Božović uočava da su sve prave vrijednosti istovremeno i vrijednosti kulture koje posmatrane u povijesnoj ravni uspostavljaju kontinuitet ukupne stvaralačke prakse ljudskog roda. Vrhunske vrijednosti kulture ne nestaju zajedno sa savršetkom istorijskog perioda u kojem su nastale. One, kao što je slučaj sa grčkom antičkom kulturom u renesansi, traju i djelaju, uspostavljaju povjesnost, vremenovanje, povezuju epohe i podstiču na stvaranje novih vrijednosti. Na taj se način, smatra autor, kultura pokazuje i prikazuje kao neka bez prekida živa i jedinstvena tvorevina. Povijesne vrijednosti, međutim, mogu biti iskorišćene u manipulativne svrhe krivotvorenjem prošlosti iz perspektive sadašnjosti da bi se voluntaristički ostvarila željena budućnost. U tu svrhu mogu da posluže sredstva masovnih komunikacija koja imaju cilj da nas prvenstveno informišu a nerijetko nas i dezinformišu, doprinose saznavanju ali i zavaravanju, prosvjećuju ali i manipulišu i na taj način budu iskorišćena za formiranje krive ili lažne svijesti kod građana kao jedine ispravne svijesti. Sredstva masovnih komunikacija, kako ističe autor, imaju izvedenu društvenu moć pri čemu putem propagande i reklame mogu vrlo lako da oblikuju mišljenje koje se uklapa u vladajući poredak vrijednosti i nametnu vladajući način proizvodnje i kulture potrošnje. Tako posmatrano postavlja se pitanje koliko su mediji slobodni i nezavisni i šta treba učiniti da bi se ostvarila sloboda medija.

Ako želimo da na sveobuhvatan način pojмимо kulturu, nemoguće je zaobići fenomen igre koji autor u ovom poglavlju dovodi u veoma zanimljivu vezu sa fenomenom umjetnosti u kojem se igra ostvaruje na najduhovniji način. Igra kao jedno od suštinskih svojstava čovjeka predstavljena je kao ostvarenje slobode, kao nešto izvan „običnog života“, izvan

procesa neposrednog zadovoljavanja nužde i prohtjeva. Igru, međutim nipošto ne možemo shvatiti kao neozbiljnu djelatnost ili aktivnost. Ona se nalazi u samom biću kulture koja nastaje iz igre, oblikuje se uz igru. Svaka kultura ukoliko je više ispunjena kulturom, utoliko je u njoj više moguće čovjekovo samodjelovanje kao kreacija. Igra je izvor svake umjetnosti. Umjetničko stvaranje je najstvaralačkija igra ljudskih snaga i najpotpunije čovjekovo bivstvovanje. Djela koja imaju vrhunsku umjetničku vrijednost rezultat su takve igre ali pokazuje se da umjetnost u svojim okvirima može da stvara i takva djela koja imaju karakter pseudo umjetnosti. Pojavivši se najprije u umjetnosti označavajući pseudo vrijednost, kič se ubrzo raširio na sve oblasti kulture a potom i gotovo cjelokupnu sferu svakodnevnog života. Naša svakodnevica je prepuna kiča. Sve više možemo govoriti o kič atmosferi, kič čovjeku, kič subjektu, kič objektu, kič odnosu, kič ponašanju i sl.

U drugom dijelu svoje knjige *Religija i vjera*, Ratko R. Božović se između ostalog bavi kulturom pravoslavlja i položajem crkve u uslovima dirigovanog i namještenog ateizma koji je vladao na području bivše Jugoslavije. Njegov kritički duh možda najviše dolazi do izražaja u ovom poglavlju gdje pokazuje svoj duhovni nemir proizveden neslaganjem sa odnosom vladajuće ideologije prema religiji i crkvi. Naime, Božović prvenstveno kritikuje doskorašnja socijalistička društva u kojima je apstraktni kolektivizam u ime nedostižnih ciljeva gušio individualni razvoj pojedinca i time stvarao nepotpunog čovjeka i čovjeka bez istinske ljudske vjere. Međutim, kretanje čovjeka u pravcu kojim se utapa u masu proizvela je i takođe i etika protestantizma koja je nakon principa radljivosti i štedljivosti razvila potrošnju kao novi princip. Potrošačka psihologija je stvorila nezasiću želju za posjedovanjem, a uz sredstva masovnih komunikacija je proizvela industriju svijesti i time pojedinca koji se

konformira postojećem redu i poretku stvari. I druge crkve, kao što je katolička, nastojeći da pridobiju prvenstveno mlade generacije, nude razne oblike zabave koji često imaju oblik niže kulturne vrijednosti. Upoređujući kulturni i ekonomski razvoj zemalja istočnog i zapadnog hrišćanstva Božović uočava da zemlje sa pravoslavnom kulturom zaostaju u pogledu privrednog rasta i razvoja demokratskog duha. Po njegovom mišljenju, jedan od glavnih uzroka takvog stanja je totalitarni režim u Istočnoj Evropi koji negira slobodu, ličnost i duh. Međutim, postojanje i prihvatanje takvog poretka od strane tih zemalja se možda može povezati sa karakteristikama i učenjima vladajućih crkava. Tako je katolička crkva u odnosu na pravoslavnu, istorijski gledano, uvijek pokazivala veći stepen pragmatičnosti nastojeći da se prilagodi svim mijenama vremena i da ostvari značajnu društveno-političku ulogu. Težeći „praktično djelatnom“ idealu, zapadno hrišćanstvo je često izlazilo iz svojih čistih religijskih okvira. Sa druge strane, ideal istočnog hrišćanstva, „religijsko estetski“ kojeg karakteriše prostodušnost, srdačnost, smirenje i ljubav prema drugima čini etiku privrednog poslovanja u pravoslavnoj kulturi koja može dovesti do sasvim drugačije praktičnosti.

Na prostorima istočnog hrišćanstva u kojima je vladao jak patrijahalni mentalitet i u kojem su se poštovale religijski obojene običajne norme, početkom XX vijeka teizam je zamjenjen, tzv. dirigovanim ateizmom. Umjesto prave religije nastupa svjetovna religija koja obećava stanje „vječne pravde i jednakosti“. Istaknuti pojedinci propagiraju ideologiju koja postaje supstitut religijske vjere u kojoj se gubi i ličnost i individua. Međutim u postkomunističkom društvu u kojem je došlo do buđenja religiozne svijesti kod naroda na državnom nivou nije napravljen vidljiviji pomak. Naime, kako smatra autor, ulogu crkve država nastoji da ograniči na bogoslužjenje bez mogućnosti iznošenja stavova o pogledu određenih društvenih i

političkih pitanja. Država se jasno želi odvojiti od crkve. Crkva sa svoje strane, ne traži da bude angažovana u vođenju svakodnevnih politike, međutim postavlja se pitanje da li se može crkvi osporavati da vodi dijalog sa drugim mišljenjima o svjetovnim pitanjima kao i da zauzima i iznosi javne stavove o bitnim pitanjima društva. Sa promjenom društvenog sistema, religija i crkva više ne mogu ostati neutralne od politike naročito onda kada se radi o sudbinskim pitanjima naroda.

Nakon urušavanja socijalističkog društvenog poretka i raspada jugoslovenske zajednice u potrazi za duhovnim ispunjenjem građani se vraćaju religiji, vjeri i crkvi. Pokazalo se da nametnuta sekularizacija ipak nije izbrisala religioznost ljudi. Zasićeni od političara i svjetovne crkve oni sada traže izlaz u duhovni život koji ih može spasiti od anonimnosti besmisla. U toj potrazi ponekad se desi da pristupe određenim religioznim pokretima, kao što su sekte i kultovi i prihvate nešto što je drugačije od kulture kojoj pripadaju. Međutim, revitalizacija religije u postsocijalizmu ne ostvaruje se samo kroz odlazak ljudi u crkvu, poštovanje religijskih običaja i obreda već i kroz intenzivnije uključivanje religijskih znanja u obrazovanje. Religija, prema mišljenju nekih teoretičara ima integrativnu ulogu u razvoju pojedinca ali i društva i zajedno sa naukom je u funkciji opšte kulture čovječanstva.

Aktuelnost tema predstavlja jednu od veoma bitnih osobenosti knjige *Život kulture* koja obilježava i dio *Obrazovanje i znanje*. Kontinuiran uticaj ideologije i vladajuće politike na obrazovanje i kulturu društva ne smanjuje se ni u postkomunističkom periodu. Ono se snažno osjeća kroz postojeću kulturnu politiku a naročito politiku univerziteta.

Koliko se god teoretičari obrazovanja trudili da istaknu značaj reformi u obrazovnom procesu kojim će se podstaći kreativnost i mašta umjesto konformizma, pokazuje se da je on ipak uvijek u službi

uklapanja pojedinca u vladajući ekonomski i politički sistem i održavanje vladajuće ideologije. Osvrćući se na socijalistički period u bivšoj Jugoslaviji, Božović ukazuje na paternalistički odnos koji je vladao u cijelom društvu pa i u školskom sistemu i koji nije davao mnogo prostora afirmaciji samosvojne ličnosti. U uslovima koji ne dozvoljavaju kritiku političkog sistema uloga nastavnika je bila svedena na rutinizirajuće ponavljanje istih sadržaja. Reforme školstva su imale za cilj promovisanja ideala rada a u suštini su proizvodile sve veći broj diplomiranih đaka i studenata bez odgovarajućeg praktičnog znanja.

Pa čak i kada je riječ o univerzitetima koji predstavljaju kulturnu vrijednost određene sredine, od kojih se očekuje da budu prostor za kritiku autoritarnih i birokratskih struktura i demokratsku praksu, ne može se reći da svoju ulogu obavljaju autonomno i na samosvojan način u odnosu na izvršnu političku vlast. Ukidanje autonomije univerziteta prvenstveno znači redukovanje univerzitetske aktivnosti na uslužnu i instrumentalnu djelatnost vladajuće političke strukture čime univerzitet gubi svoju vrijednost i autoritet i prestaje biti ustanova autonomna u naučnom, moralnom, pravnom i ekonomskom smislu. Zakon o univerzitetu donesen 1998. godine u Srbiji u takvu poziciju postavlja univerzitet. Takođe, i univerzitet u Crnoj Gori novim zakonom je stavljen u zavisnu poziciju od političko-voluntarističke vlasti.

Univerzitet u društvu bi trebalo da ima dvije funkcije, naučno-istraživačko djelanje i prenošenje znanja. Uspjeh njegove naučne funkcije kao i same nauke uopšte zavisi od društveno-kulturnog konteksta. Ukoliko je u društvu uspostavljena i praktikovana kulturna atmosfera i atmosfera kritičkog razumijevanja i procjenjivanja, nauka će rezultirati značajnijim postignućima. Demokratska, kulturna i civilizovana društva stoga ulažu značajna sredstva u nauku i njen razvoj. U današnjem vremenu nauka je u službi progressa

orijentisanog prije svega na ekonomski razvoj i materijalna bogatstva, dok se oblast duhovne kulture zanemaruje i funkcionalizuje takvom trendu razvoja. Vladavina predmetnog svijeta čovjekom proizvodi različite oblike obezličanja čovjeka i dominaciju vještačkih nad istinskim ljudskim potrebama. Takva kultura koja je svedena na civilizaciju gubi humanističke ideale i mogućnost za osmišljavanje jednodimenzionalne ljudske egzistencije pod pritiskom civilizovanih nagona i ogoljelih ljudskih interesa.

Ako je kulturna tradicija u nekom društvu bogata, raznovrsna i dinamična onda postoje veće šanse da se u takvim uslovima češće javljaju genijalni ljudi. Da li će se čovjek ostvariti kao stvaralačko biće svakako zavisi od njegovih talenata ali i od društvenih okolnosti koje pogoduju ili ne razvoju njegovog stvaralačkog bića. Stvaralačko ispoljavanje pojedinca predstavlja imanentno svojstvo inteligencije i uz kritičko mišljenje kao bezuslovnu karakteristiku čini jednog intelektualca. A ko su zapravo intelektualci? To su oni ljudi u društvu koji stvaraju, šire i primjenjuju kulturu i čine živu savjest društvene svijesti određenog društva. Kao kritičari postojećeg intelektualci posjeduju snagu otpora prema nametanju vrijednosnih obrazaca savremenog tehnološkog društva i etabliranju u određeni politički poredak.

Jezik kao suštinsko svojstvo čovjeka, ljudske zajednice i njihove kulture i nasilje nad jezikom su teme koje autor knjige razmatra u četvrtom i posljednjem dijelu knjige pod nazivom *Govor i jezik*. Posmatrajući relaciju kulture i jezika, Božović označava jezik kao središnji činilac odnosno konstituens kulture preko kojeg se kultura simbolički izražava. Kultura po sebi je proizvod i samoostvarenje duha koji može da primi samo ono što može da artikuliše i razumije. Nijedno ljudsko djelovanje i ponašanje kao ni drugi simbolički oblici ne bi bili prepoznati da u ljudskoj zajednici nema razumijevanja putem govora i jezika. Pomoću jezika, smatra

Božović, usvaja se kultura grupe kojoj čovjek pripada. Jezik nije samo sredstvo komunikacije među ljudima, sredstvo saopštavanja i prvi izvor socijalizacije već i sredstvo mišljenja koje nije nezavisno od društvenih okolnosti i kulturnog konteksta. Čovjek usavršava jezik ali se jezikom i sam usavršava, postaje nešto više od prethodnog pa se time, kako kaže autor, ne razlikuje samo od drugog čovjeka nego i od samog sebe kao drugog Ja.

Kao sociološki posebno zanimljiv fenomen, autor navodi retoričko govorenje kao oblik savršenog govora od Ja prema Ti. Retoričko govorenje predstavlja jedan oblik osvajanja drugog, implicira bjesednički dar i ubjeđivački govor. Retorika svoju istinu postiže uvjeravanjem koje je zasnovano na racionalnim i emotivnim argumentima. Ona ne pripada znanju već je više vještina, donekle praktična mudrost i spekulativno mišljenje. U zajednici ljudi jezik predstavlja onaj simbolički oblik koji obezbjeđuje međusobno razumijevanje i sporazumijevanj ljudi. Upotreba metafora obezbjeđuje najčešće bolje i potpunije jezičko izražavanje i obogaćuje jezik. Ona pospješuje međusobno razumijevanje ali uspostavlja i nesporazumijevanje pri čemu niko u pronalaženju metafora ne može učiti od drugog. Metaforičke konstrukcije je nekada teško razumijeti, ukoliko se ne poznaje društveni kontekst naroda iz kojeg metafora proizilazi. U tom slučaju takva metaforika ostaje nerazumljiva i neprevodiva na druge jezike.

Na samom kraju, autor daje određenu pažnju odnosu jezika i politike gdje

kao zanimljivim razmatra političko govorenje kao oblik manipulisanja javnim mnjenjem, politički govor kao svojevrsno kvarenje jezika i miješanje politike u institucionalizaciju jezika. Propagandna mašinerija u rukama snaga političke moći manipuliše javnim mnjenjem i proizvodi defektologiju jezika gdje se cenzurisana svijest uglavnom svodi na strogu kontrolu jezika i negovo svodene na stereotype. Snaga političke sile, prema Božoviću, se može vidjeti na primjeru anti-lingvističkog nasilja u Crnoj Gori, koje su sproveli crnogorski lingvisti prekranjem lingvistički jedinstvenog jezika, srpskog jezika. Jezik je politički podijeljen bez lingvističkog opravdanja i nazvan odrednicom „maternji jezik“ koja je u suštini problematična i neodređena i kao sporna dovodi u pitanje imenovanje drugih jezika na prostorima bivše Jugoslavije. Standardni jezik se odbacuje a prihvata novi arhaični jezik crnogorske provenijencije.

Knjiga *Život kulture* profesora Ratka R. Božovića, predstavlja veoma vrijedno djelo posvećeno problematici kulture. Rijetko smo u prilici da se susretnemo sa dijelom u kojem se autor tako temeljno i snažno posvećuje svojim temama, kao što to čini autor ove knjige. U svakom njenom poglavlju i retku osjeća se autorovo ogromno poznavanje istraživanih oblasti kojim plijeni pažnju čitaoca i svojim interpretacijama znalčki mu otkriva kulturno lice društvene stvarnosti. Sociologija kulture je ovim dobila knjigu čiji život tek predstoji.

Nataša Krivokapić